

ւետարանի գրչութեան վայրը նշելիս գրում է. «... ի քաղաքս Ղարս կոչեցեալ, հուպ ի Շիրակայս յԱնու...»⁴⁶: Տեղին է նաև յիշել, որ ժէ դարի վերջերին վերականգնուել է Անիի մերձակայ Հոռոմոսի վանքը⁴⁷:

Անիում երեք քրիստոնեաների եւ Կարսի սարկաւազի նահատակութիւնը՝ «յորոց վերայ լոյս ճառագայթեցաւ ի տեսիլ ամենեցուն», հեղինակը համարում է «վերջին դարում» քրիստոնեաների հաւատն ամրապնդող փաստ: Բարեբախտաբար, կարսեցի սարկաւազի անունը յայտնի է եւ ընդգրկուած Հայոց նոր վկաների ցանկում՝ Սարգիս սարկաւազ Կարսեցի, նահատակութեան վայրը՝ Կարս, 1691-1692⁴⁸: Կարծում ենք, որ այդ ցանկում

46 Հայերէն ձեռագրերի ժէ դարի յիշատակարաններ, հտ. Գ, կազմեց Վ. Յակոբեան, Երեւան, 1984, էջ 1658. տե՛ս նաեւ Մանր ժամանակագրութիւններ, հտ. 2, էջ 562:

47 Կ. Մաթեոսեան, Հոռոմոսի վանքի պատմութեան նոր էջեր (ԺԴ-ԺԹ դդ.), «Էջմիածին», 1993, Դ-Ե-Զ, էջ 77:

48 Հայոց նոր վկաներ, Գիտական հրատ., աշխատասիրութեամբ Յ. Մանանդեանի եւ Հր. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 528-530:

տեղ պիտի գտնեն նաև Անիում երեք նահատակուածները:

Թիւ 10202 ձեռագրի վերը նշուած երեք վկայութիւնները, հաւանաբար, այս ձեռագիրն ընդօրինակողի կատարած յաւելումներն են:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Մատենադարանի թիւ 7261 եւ 10202 ձեռագրերում Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնը լրացուած է տարբեր տեղեկութիւններով եւ շարունակուած՝ առաջինում մինչեւ 1702, երկրորդում՝ 1692 թուականը: Թէեւ յաւելումները մեծ մասամբ պարունակում են այլ աղբիւրներից յայտնի տեղեկութիւններ, սակայն որոշ դէպքերում եղակի են, կամ ունեն արժանայիշատակ մանրամասներ:

ԿԵԶԱՌԻՍԻ ՎԱՆՔԸ ԵՒ ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՆԵՐԸ (ՊՌՕՇԵԱՆՆԵՐԸ)
(Իշխանական տուն եւ հոգեւոր կենտրոն փոխյարաբերութիւնների հարցի շուրջ)

Հայրապետ Սարգստեան

Զարգացած աւատատիրութեան դարաշրջանի հասարակական կապերի ողջ համակարգը պարզաբանելու համար կարիք է զգացում պատասխանել նաև հետեւեալ հարցերին՝

Ինչպէ՞ս էին առաջանում եւ ամրապնդուում սերտ փոխյարաբերութիւնները նշանաւոր տոհմերի ու վանքերի միջեւ:

Քանի՞ սերնդի կեանքի ընթացքում էր վանքը դառնում որեւէ ընտանիքի տոհմական հանգստարան:

Ո՞ր դէպքերում էր խզում կապը հին հոգեւոր կենտրոնի հետ:

Ինչպէ՞ս էր տեղի ունենում միեւնոյն տոհմի շրջանակներում բաժանումը եւ նոր տոհմաճիւղի առանձնացումը՝ իր սեփական հոգեւոր կենտրոնով ու ընտանեկան գերեզմանոցով հանդերձ:

Հարցերի այս խմբին պատասխանելու համար բաւականաչափ նիւթ կարող է մատուցել նաև Խաղբական (Պոօշեան) իշխանական տան պատմութիւնը, որը յազեցած է հոգեւոր կենտրոնների հետ բազմապիսի փոխյարաբերութիւնների զրուագներով:

Փաստերը վկայում են, որ Խաղբականները դուրս են եկել իրենց «բնագաւառ» Խաչենից ու պատմական լայն ասպարէզ իջել միայն ժԲ դարի վերջին: Իրենց պատմութեան նախընթաց փուլում նրանք կապուած են եղել Խաչենի Հաւապտուկի վանքի հետ: Այդ վանքի շինարարական արձանագրութեան բանաձեւային հատուածից («Թիւն ՈժԲ (1163) էր յիշխանութեան Հասանա, որդո Վախտան-

գա եւ ամուսնո նորա Մամբանա»)՝ պարզ է դառնում, որ Խաղբականների տոհմական հանգստարանը կառուցուել է Հաթերքցիների գերիշխանութեան տակ գտնուող տարածքում: Հետեւաբար Խաղբականներն այդ ժամանակ, առաջին հերթին, կապուած են եղել Հաթերքցիների իշխանական տան հետ, հաւանաբար ճանաչել են նրա գերակայութիւնը:

Միանգամայն օրինաչափ է, որ Խաղբականները բացառիկ իրաւունքներ չեն ունեցել Հաւապտուկի վանքի նկատմամբ: Ակնյայտ իրողութիւն է, որ Հաւապտուկի հետ կապուած են եղել նաև բազմաթիւ այլ տոհմեր²: Հետեւաբար Խաղբականների տոհմում տարածուած անունների եւ Հաւապտուկի արձանագրութիւններում վկայուած անձնանունների զուգադիպութիւնների հիման վրայ Գարեգին Յովսէփեանի կատարած եզրակացութիւնները, ոփեանի կատարած եզրակացութիւնների տոհմը եւ ընկած են Խաղբականների տոհմածառի վերականգնման հիմքում, հնարաւոր է ոչ միշտ են ճիշտ:

Տոհմի ճիւղաւորումը տեղի է ունեցել ԺԳ դարի սկզբին, եւ Հէնց այդ ժամանակ էլ Խաղբականները յարաբերութիւններ

1 Տե՛ս Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ V, կազմեց Ս. Բարխուդարեան, Եր., 1982, էջ 33:

2 Օրինակ՝ ԺԲ դարում վանքում նուիրատուական արձանագրութիւններ են թողել ոմն Աթաբաս (տե՛ս Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ V, էջ 33. ժամանակը որոշում է Գեորգի առաջնորդի յիշատակութեամբ), 1164 թ. Բուրդիկի յիշատակի խաչքար է կանգնեցրել Խորիշաբը (տե՛ս նոյն տեղում, էջ 34), 1181 թ. նոյն է արել Վահրամ անունով մէկը (տե՛ս նոյն տեղում): Համանուն պատկեր է նաև ԺԳ դարի առաջին կեսի առումով:

Հասան-Պոօշը լիովին վերականգնել է ինքնապահպանության խախտումը հզորութիւնը: Այդ մասին է վկայում նաեւ այն հոգեւոր կենտրոնների աշխարհագրութիւնը, որոնց հետ տարբեր աստիճանի յարաբերութիւններ է հաստատել Հասան-Պոօշը: Ընդարձակ է այն վանքերի ցանկը (Կօշիկ անապատ՝ Արցախում, Դսեղի Բարձրաքաղ Ս. Գրիգոր՝ Լոռիում, Կարբի, Յովհաննավանք՝ Արագածոտնում, Գհուկ-Բոլորահարի, Գեղարզի վանքեր՝ Այրարատում), որոնց նուիրատուութիւններ են կատարել Հասան-Պոօշը եւ կինը՝ Խոնթիլու Խաթունը³²: Նաեւ նրա «կամաւք եւ հրամանաւ» է 1270 թ. գումարուել Ձազավանից ժողովը³³: Եկեղեցական հարցերում նրա եռանդուն դիրքորոշման մասին է վկայում հետեւեալ հանրայա փաստը: Հասան-Պոօշը փորձեց Սիւնեաց հոգեւոր տեսչութիւնից դուրս բերել ինքնապահպանների իշխանութեան մէջ մտնող տարածքները, սակայն վերջ է վերջոյ հարկադրուած զիջեց, եւ այսպիսով վերականգնուեց նախկին դրութիւնը³⁴:

Հասան-Պոօշի բարենորոգչական-շինարարական գործունէութիւնն ամբողջացնում են Այրիվանքի տաճարների կերտումը եւ Թանահատի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու կառուցումը³⁵: Այդ վանքերից առաջինը, յարակից տարածքով, Հասան-Պոօշը գնել էր Ձաքարեաններից ԺԳ դարի 40-ական թթ., ինչպէս ինքն է յայտնում իր 1283 թ. վիճակի արձանագրութիւնում՝ որպէս «գերեզմանայտուն ինձ եւ

ազգի իմո»³⁶: Այսքանից յետոյ միայն զարմանալ կարելի է, թէ ինչպէս 1284 թ. վախճանուելուց յետոյ ծերունագարդ իշխանը, այնուամենայնիւ, թաղուել է Կեչաուխում³⁷:

Նրա որդի Պապաք Բ-ի շինարարական գործունէութիւնը ծաւալուել է Շահապուհնիքում՝ Կուքո վանքում եւ յատկապէս՝ Գեղարդում³⁸: Կեչաուխի վանքում պահպանուել է նրա ընդամէնը մէկ նուիրատուական արձանագրութիւնը: Այսպիսով, նոր հոգեւոր կենտրոնների յայտնուելուն զուգընթաց Կեչաուխն աստիճանաբար դադարում է Պոօշեանների ուղղութեան կենտրոնում լինելուց, թէեւ շարունակում է մնալ ծաղկուն վիճակում: Կեչաուխի վանք-Պոօշեաններ փոխարարեցութիւնները հական են եղել երկու կողմերի համար իշխանական տան ընդամէնը երեք սերնդի կեանքի ընթացքում:

ԺԳ դարի վերջերին եւ ԺԴ դարի սկզբներին Կեչաուխի վանքում գործում էր Պոօշեանների տոհմի վերջին, վանքի հետ սերտորէն կապուած ներկայացուցիչը՝ Խաչատուր Կեչաուցին: ԺԳ-ԺԴ դարերի հայ մատենագրութեան ակնաւոր գործիչներից մէկի պատկանելիութիւնը ինքնապահպանների տոհմին Հնարաւոր է մակաբերել միայն ԺԶ դարի գործիչ Ձաքարեա Գնունեաց եպիսկոպոսի վկայութիւններից³⁹: Խաչատուր Կեչաուցու տեղը ինքնապահպանների տոհմածառում մութ է մնում,

32 Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պոօշեանք հայոց պատմութեան մէջ*, էջ 51. Գ. Սարգսեան, *Գհուկ-Բոլորահարի վանքը*, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1983, թիւ 1, էջ 129:
 33 Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, *Ձազավանից ժողովը*, «Շողակաթ», Ս. Էջմիածին, 1913, էջ 25-26, 41:
 34 Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելեան, *Պատմութիւն տանն Սիւնեաց*, էջ 268-269:
 35 Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պոօշեանք ...*, էջ 51-54, 199-203, 235-243:

36 Նոյն տեղում, էջ 305
 37 Տե՛ս Առն տեղում, էջ 70-71: Հասան-Պոօշի մահուան տարեթիւը պարզաբանելիս գիտնականի օգտագործած աղբիւրներին առայժմ հնարատր է աւելացնել միայն մէկը՝ Երեւանի Կաթողիկէ եկեղեցու 1284 թ. արձանագրութիւնը (տե՛ս Կ. Ղաֆաղարեան, *Երեւան. Միջնադարեան յուշարձանները եւ վիմակա արձանագրութիւնները*, Եր., 1975, էջ 143):
 38 Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պոօշեանք հայոց պատմութեան մէջ*, էջ 30, 75:
 39 Տե՛ս Առն տեղում, էջ 128-129, 172-178:

թերեւս այն պատճառով, որ նա սերում էր կրտսեր տոհմաճիւղերից մէկից: Այսպիսով, Խաչատուր Կեչաուցին առաջինն է ներկայացնում այն երեւոյթը, որը հետագայում բաւականաչափ բնութագրական էր դառնալու Պոօշեանների եւ ոչ միայն նրանց տոհմում: Կորցնելով ռազմաքաղա-

քական ու տնտեսական հզորութիւնը՝ իշխանական տոհմերի վերջին ներկայացուցիչները աչքի ընկնող տեղ էին գրաւում եկեղեցական ասպարէզում ու արժէքաւոր աւանդ էին ներդնում հայ մշակոյթի զարգացման գործում: